

บทที่ 2

ความเป็นมาและรูปแบบของหอระฆังก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

ความเป็นมาและวัตถุประสงค์การสร้างหอระฆัง

หอระฆังเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีประจำพระอาราม วัดวัตถุประสงค์เพื่อใช้แขวนระฆัง หรือกลองสำหรับเคาะหรือตีเป็นสัญญาณบอกเวลาแก่พระสงฆ์ สามเณร ได้ทราบเวลาเพื่อจะได้ปฏิบัติสมณกิจประจำวันโดยพร้อมเพรียงกัน¹ นอกจากนี้ยังใช้บอกเวลาและเป็นสัญญาณภายในบริเวณชุมชนที่อยู่ใกล้เคียง² ด้วยเหตุนี้จึงเป็นสิ่งก่อสร้างสำคัญและเป็นองค์ประกอบที่จะขาดไปเสียมิได้สำหรับพุทธสถานในประเทศไทย

การใช้เสียงระฆังเป็นสัญญาณสำหรับเรียกประชุมสงฆ์ คงมีมาแล้วตั้งแต่สมัยโบราณ ในคัมภีร์ธัมมปทฎฐกถา หรือ ธรรมบท ที่แต่งโดยพระพุทธโฆสาจารย์ ภิกษุชาวอินเดีย ในราวพุทธศตวรรษที่ 10 (เอกสารบางเล่มว่าแต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ.956)³ บันทึกไว้ว่า “... ครั้นเมื่อระฆัง (อันบุคคล) เคาะแล้ว อันว่าพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย จักประชุมกัน ดังนี้...”⁴

การประชุมสงฆ์ด้วยสัญญาณระฆังมักใช้ในกรณีที่มีภิกษุอาพาธและจำเป็นต้องได้รับการรักษาเยียวยา⁵ สำหรับสถานที่ใช้แขวนระฆังนั้นสันนิษฐานว่าคงอยู่ในเขตพุทธารามตามที่ในพระธรรมบทระบุไว้ว่า “... ครั้นเมื่อระฆัง อันภิกษุ ผู้ไม่มีความสำราญ มาแล้ว เคาะแล้ว ในท่ามกลางแห่งวิหาร...”⁶ อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่าได้มีการกล่าวถึงการสร้างอาคารหรือถาวรวัตถุอื่นใดไว้สำหรับแขวนระฆัง

¹ เนตรนภิศ นาควชิระ, ปิยนาด นูนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, **วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี**, 219.

² สงวน รอดบุญ, **พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์**, 44.

³ อุทิศ ศิริวรรณ, ผู้แปล, **ธรรมบท ภาคที่ 1**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลียงเชียง, 2530), บทนำ.

⁴ อุทิศ ศิริวรรณ, ผู้แปล, **ธรรมบท ภาคที่ 2**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลียงเชียง, 2531), 115.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 114-115. ; อุทิศ ศิริวรรณ, ผู้แปล, **ธรรมบท ภาคที่ 4** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลียงเชียง, 2530), 120-121.

⁶ อุทิศ ศิริวรรณ, ผู้แปล, **ธรรมบท ภาคที่ 2**, 114.

หลักฐานเกี่ยวกับหอระฆังในประเทศไทยก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

การสร้างอาคารเพื่อใช้แขวนระฆังตามพระอารามในประเทศไทยนั้น ปัจจุบันยังไม่พบหลักฐานที่เก่าไปกว่าสมัยอยุธยา โดยในสมัยนั้นนิยมสร้างหอระฆังด้วยไม้ หอระฆังที่เป็นเครื่องก่อ (ก่อด้วยอิฐถือปูน) คงสร้างเฉพาะวัดสำคัญหรือวัดที่อยู่ในเขตพระราชวัง⁷ ปัจจุบันหลงเหลือหลักฐานให้ศึกษาน้อยมากและส่วนใหญ่อยู่ในสภาพชำรุดทรุดโทรม

จากข้อมูลในบันทึกของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในสยามช่วงเชื่อมต่อระหว่างรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและสมเด็จพระเพทราชา ระบุว่ามีการสร้างหอระฆังในเขตวัด ตั้งอยู่ไม่ไกลจากสิ่งปลูกสร้างหลัก คือ อุโบสถและวิหาร⁸ โดยใช้เป็นหออาณัติสำหรับบอกเวลาและเรียกประชุมสงฆ์ เพื่อประกอบศาสนกิจทำวัตรสวดมนต์ในเวลาเช้าและเย็น ตามที่นายนิโกลาส แกรเวส (Nicolas Gervaise) ชาวฝรั่งเศสซึ่งเดินทางเข้ามาพำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ระหว่างปี พ.ศ.2226-2230 ได้บรรยายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้อย่างละเอียดดังนี้ “... ทุกวันจะมีการตีระฆังใหญ่ปลุกให้ลุกขึ้น ตั้งแต่ตีสี่และเรียกให้ไปสวดมนต์ในตอนเช้า ในฤดูที่มีลมพัดมาจากทางทิศใต้ พระภิกษุจะพร้อมกันเข้าไปในโบสถ์เมื่อสิ้นเสียงระฆัง แต่ในฤดูที่มีลมพัดมาจากทางทิศเหนือ ซึ่งอากาศค่อนข้างจะเยือกเย็นสักหน่อยนั้น ภิกษุส่วนมากยังคงจำวัดอยู่ บ่อยๆให้มีการตีระฆังไปเปล่าๆตามปกติเท่านั้น ...เสียงระฆังนี้ยังเป็นเครื่องเตือนผู้มีศรัทธาให้เตรียมทำทานไปในตัวด้วย เพราะพระภิกษุจะออกมารับบิณฑบาตทันทีที่การสวดมนต์เข้าได้เสร็จสิ้นลง การสวดมนต์นี้กินเวลาประมาณ หนึ่งชั่วโมง...” และในตอนเย็น “... ระฆังใบที่ตีเตือนให้ลุกขึ้นสวดมนต์ในตอนเช้านั่นเอง จะตีเตือนให้กลับมาสวดมนต์ในตอนเย็น ซึ่งกินเวลานานเท่าๆกัน ...”⁹

บทบาทหน้าที่ของหอระฆังอันเกี่ยวเนื่องกับวัตรปฏิบัติของสงฆ์ตามที่ได้อธิบายไว้ยังคงได้รับการปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จากการกำหนดระเบียบการทำวัตรสวดมนต์ของวัดบางแห่งในกรุงเทพฯ เพียงแต่ได้มีการปรับในเรื่องของเวลาการเคาะระฆังเพื่อ

⁷ สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์, 44.

⁸ สันต์ ท.โกมลบุตร, ผู้แปล, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2506), 200. ; อัมพร สายสุวรรณ, ผู้แปล, ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545), 76-79.

⁹ สันต์ ท.โกมลบุตร, ผู้แปล, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, 179-180. และ 184.

ความเหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมและกติกากำหนดไว้เป็นการภายในของแต่ละวัด¹⁰ หนึ่งวัดบางแห่งได้มีการสร้างอาคารเพื่อใช้แขวนกลองเรียกว่า หอกลองควบคู่ไปกับหอรฆังโดยมีรูปแบบและหน้าที่ใช้สอยเช่นเดียวกัน¹¹

ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับรูปแบบหอรฆังสมัยอยุธยา

ปัจจุบันนักวิชาการเชื่อกันว่า หอรฆังสมัยอยุธยาแบ่งออกได้เป็นสองประเภท ได้แก่ อาคารเครื่องก่อ (ก่ออิฐถือปูน) ซึ่งนิยมสร้างในวัดที่มีความสำคัญหรือวัดที่สร้างในเขตกำแพงเมืองและประเภทเครื่องไม้ คงสร้างอยู่ตามวัดนอกกำแพงเมืองหรือวัดตามชนบท แต่จากการเสื่อมสลายของหลักฐาน ทั้งจากสาเหตุตามธรรมชาติและปัจจัยอื่น เช่น การศึกสงคราม เป็นต้น ทำให้หลงเหลือหลักฐานมาให้ได้ศึกษาน้อยมาก

อย่างไรก็ตามการศึกษาข้อมูลจากเอกสารโบราณและการสำรวจภาคสนาม ก็อาจช่วยให้ทราบเกี่ยวกับรูปแบบบางประการของหอรฆังสมัยอยุธยาได้ โดยในที่นี้จะพิจารณารูปแบบหอรฆังแยกเป็นสองประเภทตามเทคนิคการก่อสร้างดังนี้

หอรฆังเครื่องไม้ ตามธรรมชาติของอาคารเครื่องไม้ที่ชำรุดผุพังได้ง่ายและมีอายุการใช้งานไม่ยาวนานนัก ส่งผลให้แทบไม่หลงเหลือหลักฐานมาให้ได้ศึกษา นอกจากนี้ในปัจจุบันยังไม่พบเอกสารภาษาไทยที่เขียนขึ้นในสมัยอยุธยาเล่มใดที่มีการกล่าวถึงการสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์อาคารประเภทนี้ ดังนั้นหลักฐานเอกสารประเภทเดียวที่เหลืออยู่และควรแก่การนำมาพิจารณาได้แก่ จดหมายเหตุการเดินทางของชาวต่างชาติเป็นสำคัญ

ตามบันทึกของนายแพทย์ชาวเยอรมันชื่อ เอนเกลเบิร์ต แกมป์เฟอร์ (Engelbert Kaempfer) ซึ่งเดินทางมาถึงกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ.2233 ตรงกับช่วงต้นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ได้บรรยายเกี่ยวกับวัดพระยาพระคลัง พร้อมภาพวาดประกอบ เป็นภาพ

¹⁰ ระเบียบทำวัตรสวดมนต์ฉบับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้กำหนดให้เจ้าหน้าที่ตีสัญญาณระฆังทำวัตรเช้า เวลา 8.30 น. และทำวัตรเย็น เวลา 18.00 น. บางวัดก็ใช้สัญญาณระฆังเป็นเครื่องบอกเวลาสำหรับฉันเพลด้วย อ้างจาก ระเบียบทำวัตร สวดมนต์ ฉบับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ (กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., 2530), 31, 63. ; เนตรนภิศ นาควชิระ, ปิยนาด บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 220.

¹¹ สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, 179-180. , 184. ; ราชบัณฑิตยสถาน, ศิลปกรรมไทย : พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัดเรือนไทยภาคกลาง (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2536), 84.

รายละเอียดทั้งหมดของวัด (ภาพที่ 1) และที่สำคัญคือภาพหอรระฆัง ตั้งอยู่บนฐานเชิงสามชั้น ตัวอาคารโปร่งโล่งเห็นระฆังที่แขวนอยู่อย่างชัดเจน หลังคาเป็นทรงสามเหลี่ยมยอดแหลมสูง คล้ายทรงปิรามิด ถ้าพิจารณาจากภาพวาด ในส่วนของตัวอาคารและหลังคาน่าจะเป็นเครื่องไม้ (ภาพที่ 2) ซึ่งแกมปีเฟอร์ได้อธิบายภาพไว้ดังนี้ “... ถัดจากอาคารหลังนี้ (อาคาร A ซึ่งเป็นโบสถ์หลักหรืออุโบสถ...ผู้วิจัย) เป็นอาคารเปิดโล่งหลังเล็ก ๆ แขนงระฆังปิดทอง วัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้สองหลา ...”¹² ภาพวาดหอรระฆังของนายแพทย์แกมปีเฟอร์นี้เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ต่อการสันนิษฐานรูปแบบของหอรระฆังสมัยอยุธยา ถึงแม้ว่าอาจมีความผิดเพี้ยนในเรื่องของรูปทรงไปจากความเป็นจริงอยู่บ้าง ก็เป็นธรรมชาติของการบันทึกภาพจากมุมมองของชาวต่างชาติ ต่างวัฒนธรรมและศาสนา ที่เข้ามาพำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ในระยะเวลาอันสั้น

บันทึกอีกฉบับหนึ่งที่กล่าวถึงหอรระฆังสมัยอยุธยาคือ บันทึกเรื่องราวราชอาณาจักรสยาม (Du Royaume de Siam) ของ มร.เดอ ลา ลูแบร์ (Monsieur de la Luber) อัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มแห่งราชอาณาจักรฝรั่งเศส ซึ่งเดินทางมาราชการ ณ สยามประเทศในปี พ.ศ.2230 ได้กล่าวไว้ว่า “... หอรระฆังนั้นเป็นหอไม้ตั้งอยู่โดดด้วยเหมือนกัน... ... แต่ระฆังนั้นหาไม้เครื่องดีเป็นเหล็กไม่ เขาใช้ก้อนไม้หรือตะลุมพุกเพลาให้เกิดเสียง ...”¹³

นอกจากบันทึกของแกมปีเฟอร์และเดอ ลา ลูแบร์ แล้ว นายนิโกลาส แชรเวสชาวฝรั่งเศสได้กล่าวถึงลักษณะหอรระฆังสมัยอยุธยาสรุปความได้ว่า วัดบางแห่งมีการสร้างหอรระฆังสองหอ อยู่บริเวณใกล้เคียงกัน แต่ละหอแขวนระฆังเพียงใบเดียวและได้รับการประดับตกแต่งอย่างวิจิตรบรรจง¹⁴

ถึงแม้ว่าเราจะไม่ทราบรูปแบบที่แน่ชัดของหอรระฆังสมัยอยุธยา แต่จากหลักฐานข้างต้นสามารถกล่าวได้ว่า หอรระฆังเครื่องไม้น่าจะเป็นอาคารขนาดย่อม มีพื้นที่ไม่กว้างมากนัก ตั้งแยกอยู่โดดจากอาคารพุทธสถานอื่น ได้รับการออกแบบโดยเน้นในทางสูงโปร่งโล่งและมีการตกแต่งอย่างสวยงาม

หอรระฆังเครื่องก่อ (ก่ออิฐถือปูน) ถึงแม้ว่าหอรระฆังประเภทนี้ จะมีความแข็งแรงทนทานกว่าหอรระฆังเครื่องไม้ แต่เมื่อผ่านกาลเวลายาวนานหลายร้อยปี ย่อมชำรุดผุพัง

¹² อัมพร สายสุวรรณ, ผู้แปล, ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์, 77.

¹³ สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล, ราชอาณาจักรสยาม (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510), 508.

¹⁴ สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, 200-201.

ไปตามสภาพ ไม่นับรวมเหตุปัจจัยอื่น เช่น ถูกทำลายเพราะศึกสงครามตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว และไม่มีเอกสารใดบรรยายถึงรูปแบบของหอรพั้งประเภทนี้ ดังนั้นการศึกษารูปแบบหอรพั้งดังกล่าวจึงต้องอาศัยผลงานของนักวิชาการที่ได้ศึกษามาก่อน รวมทั้งการสำรวจภาคสนาม ประกอบการพิจารณา

จากการสำรวจของผู้วิจัย ณ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ระหว่างปี พ.ศ.2547-2548 พบว่า ส่วนใหญ่ของหอรพั้งเครื่องก่อที่นักวิชาการสันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในสมัยอยุธยา (โดยเฉพาะในสมัยอยุธยาตอนปลาย) และได้รับการระบุสถานที่ไว้ในผลงานศึกษาของท่านเหล่านั้น¹⁵ ปัจจุบันได้ชำรุดผุพังจนแทบไม่สามารถนำมาประกอบการศึกษาได้ เช่น อาคารที่ คาดว่าเป็นหอรพั้งภายในบริเวณวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งเหลือเพียงส่วนฐานของอาคาร หรือ บางแห่งถ้าไม่ชำรุดผุพัง ก็ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ใหม่ในสมัยหลัง โดยเฉพาะในสมัย รัตนโกสินทร์ ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปมากจนยากที่จะทราบลักษณะดั้งเดิม

อย่างไรก็ตามจากการสำรวจพบว่า ยังปรากฏหอรพั้งของวัดบางแห่งที่มีรูปแบบอันอาจ สะท้อนถึงฝีมือของงานช่างในปลายสมัยอยุธยาหลงเหลือให้ได้ศึกษา โดยในที่นี้จะคัดเลือก เฉพาะบางวัดที่สมควรใช้เป็นตัวอย่างในการศึกษาวิเคราะห์ เพื่อนำเสนอข้อมูลและข้อ สันนิษฐานเกี่ยวกับรูปแบบ ซึ่งอาจมีองค์ประกอบ บางประการเชื่อมโยงต่อเนื่องมาจนถึงสมัย รัตนโกสินทร์ด้วย

ตัวอย่างแรกที่นำมาศึกษาคือ **หอรพั้งวัดโลกยสุธา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา** ปัจจุบันเป็นวัดร้างตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ภายในบริเวณเกาะเมืองอยุธยา ไม่ปรากฏ หลักฐานการสร้างที่แน่ชัด แต่สันนิษฐานว่าคงสร้างมาตั้งแต่คราวเสียกรุงครั้งที่ 2¹⁶ แต่จากผล การสำรวจของ น. ณ ปากน้ำ เมื่อปี พ.ศ.2509-2510 พบว่าก่อนการบูรณะของกรมศิลปากร วัดแห่งนี้มีสภาพทรุดโทรมมาก¹⁷ แต่ในส่วนของหอรพั้ง คงอยู่ในสภาพดีพอสมควรเพราะ ยังสามารถวัดขนาดและทำแผนผังได้ (แต่ก็ไม่ปรากฏรายละเอียดของภาพวาดหรือแผนผังใน ผลงานศึกษาของท่าน)¹⁸

¹⁵ สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์, หน้า 44. ; น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง], หน้าเดือน กลางซากอิฐปูนที่อยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ. 2540).

¹⁶ โบราณสถานในเกาะเมืองและรอบเกาะเมือง พระนครศรีอยุธยา (พระนครศรีอยุธยา : โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา, 2530), 20.

¹⁷ น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง], หน้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา, 48.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 62.

จากการสำรวจของผู้วิจัยพบว่า จากสภาพที่เห็นในปัจจุบัน หอระฆังแห่งนี้คงได้รับการบูรณะมาเป็นอย่างดีแล้ว (ภาพที่ 3) ลักษณะโดยรวมเป็นหอระฆังทรงสูงตั้งบนฐานสิงห์ซ้อนลดหลั่นกันเป็นชุด ถัดขึ้นไปเป็นตัวอาคารทรงสี่เหลี่ยมย่อมุม เจาะช่องขนาดใหญ่ทั้งสี่ด้านเป็นรูปโค้งปลายแหลม “รูปกลีบบัว” อันเป็นที่นิยมในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภายในก่อปูนเรียบเจาะช่องไว้สำหรับแขวนระฆัง ต่อขึ้นไปเป็นซุ้มบันแถลงซ้อนสองชั้น มีร่องรอยการประดับลายปูนปั้นรูปดอกไม้และลายก้านขด (ภาพที่ 4) ซึ่งมีลวดลายคล้ายคลึงกับลายปูนปั้นประดับหน้าบันอาคารวัดเว็ด จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นลวดลายที่พัฒนาขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์¹⁹ ส่วนยอดเป็นเจดีย์ย่อมุม รองรับทงระฆังด้วยบัวทรงกลมในผังกลม เนื้อทงระฆังเป็นบัลลังก์และปล้องไฉนซึ่งหักชำรุดซึ่งทั้งหมดเป็นระเบียบของเจดีย์ทรงเครื่องแบบอยุธยายุคปลาย²⁰

ตัวอย่างต่อมาได้แก่ **หอระฆังวัดเจ้าย่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา** วัดเจ้าย่าตั้งอยู่ทางทิศเหนือนอกเกาะเมือง ไม่ปรากฏหลักฐานการสร้าง แต่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างในสมัยอยุธยาตอนปลาย หอระฆังตั้งอยู่บริเวณทิศตะวันตกของวัดใกล้อาคารที่สันนิษฐานว่าเป็นศาลาการเปรียญ²¹ สภาพก่อนการบูรณะในปี พ.ศ.2542-2543 ชำรุดทรุดโทรมมากที่เห็นในปัจจุบันได้รับการบูรณะแล้ว²² (ภาพที่ 5) หอระฆังเป็นทงปรางค์ตั้งบนฐานทักษิณ มีระเบียงล้อมประดับด้วยช่องโค้งรูปกลีบบัวขนาดเล็กโดยรอบ พื้นระเบียงกว้าง 50-60 ซม. สามารถเดินได้รอบ สร้างบันไดทางขึ้นทางทิศตะวันออก ส่วนฐานทักษิณเป็นฐานเขียงย่อมุมสิบสอง รองรับฐานบัวลูกแก้วอกไก่ 1 ชุด ส่วนบนระเบียงประดับด้วยเสาหัวเม็ดที่มุมทั้งสี่แนวกำแพงระเบียงประดับเสาหัวเม็ดทุกมุม ตัวหอระฆังตั้งบนฐานเขียงย่อมุมยี่สิบรองรับฐานสิงห์ย่อมุม ถัดไปเป็นเรือนธาตุเจาะช่องโค้งปลายแหลมรูปกลีบบัวทั้งสี่ด้าน ภายในมีช่องเจาะเล็กๆสำหรับแขวนระฆัง เนื้อเรือนธาตุ เป็นเครื่องบนมีปรางค์จำลองประดับตามทิศทั้งสี่ตั้งบน

¹⁹ สันติ เล็กสุขุม, **ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ.2172-2310)** (กรุงเทพฯ : มูลนิธิเจมส์ ทอมป์สัน, 2532), 66.

²⁰ เศรษฐ์ ดิถีสุทธิ, “ความแตกต่างทางด้านรูปแบบของเจดีย์ทรงเครื่องในศิลปะอยุธยาตอนปลายกับศิลปะรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” เอกสารประกอบการศึกษาโดยเสรีในแขนงวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542. (อัดสำเนา), 26-35.

²¹ โบราณสถานในเกาะเมืองและรอบเกาะเมือง พระนครศรีอยุธยา, 85.

²² รายงานวัดเจ้าย่า โครงการขุดแต่ง ขุดค้น และออกแบบเพื่อการบูรณะโบราณสถานกลุ่มคลองสระบัว (กรุงเทพฯ : บริษัทมรดกโลกจำกัด, 2542), คำนำ.

ฐานสิงห์ย่อมมีสี่ด้าน ปรากฏประธานมีขนาดใหญ่ตั้งอยู่ตรงกลาง มีซุ้มบันแถลงทั้งสี่ด้าน ตัวเรือนธาตุและบางส่วนของเครื่องบนตกแต่งด้วยเศษกระเบื้องเคลือบเขียนสีเป็นลวดลายแบบจีนที่สันนิษฐานว่าเป็นลวดลายที่นิยมสมัยราชวงศ์หมิงตอนปลายต่อต้นราชวงศ์ชิง²³ ยอดปรากฏประดับปูนปั้นรูปกลีบขนุนลดชั้นขึ้นไปจนถึงส่วนยอด (ภาพที่ 6)

จากผลการศึกษาพบว่าหอระฆังวัดเจ้าย่านี่ น่าจะสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ 23 ลงมา จากนั้นวัดถูกทิ้งร้างไปคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 ก่อนที่จะมีการเข้ามาใช้พื้นที่อีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สังเกตได้จากการซ่อมแซมประดับตกแต่งเครื่องกระเบื้องบนงานสถาปัตยกรรม ซึ่งเป็นที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 ก่อนที่วัดแห่งนี้จะถูกทิ้งร้างไปอีกครั้งเมื่อประมาณ 80 กว่าปีมานี้²⁴

ตัวอย่างสุดท้ายได้แก่ **หอระฆังวัดสุวรรณาวาส จังหวัดพระนครศรีอยุธยา** (ภาพที่ 7) เป็นวัดร้างตั้งอยู่ทางทิศเหนือภายในเกาะเมือง ไม่ปรากฏหลักฐานการสร้าง แต่จากการขุดแต่งเมื่อปี พ.ศ.2530 สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 21 ลงมา²⁵ หอระฆังตั้งอยู่ชิดกับเจดีย์ทรงระฆังขนาดใหญ่ของวัดคงมิได้สร้างขึ้นในสมัยการสร้างวัด เพราะสังเกตจากขนาดอิฐมีขนาดใหญ่กว่าอิฐของโบราณสถานอื่นในบริเวณวัด พิจารณาจากสภาพปัจจุบันคงได้รับการบูรณะแล้ว²⁶

หอระฆังสร้างเป็นอาคารสูง 2 ชั้น บนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ถัดขึ้นไปจากฐานบัวก่ออิฐทับประดับด้วยช่องเจาะรูปโค้งกลมและโค้งแหลมกลีบบัว ต่อขึ้นไปเป็นอาคารโปร่งเจาะเป็นช่องสี่เหลี่ยมรูปกลีบบัวขนาดใหญ่ทั้งสี่ด้าน มีช่องสำหรับแขวนระฆัง หลังคาทำอิฐถือปูนเป็นทรงแหลมคล้ายกระโจม สันนิษฐานว่าอาจได้รับการบูรณะสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 เพราะหลังคาหอระฆังทรงนี้เป็นที่นิยมในระยนั้น²⁷

²³ เรื่องเดียวกัน, 27.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, 399-400 , 410-411.

²⁵ โบราณสถานในเกาะเมืองและรอบเกาะเมือง พระนครศรีอยุธยา, 50.

²⁶ อาจได้รับการบูรณะในสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²⁷ โปรดดูรายละเอียดในบทต่อไป ว่าด้วยการศึกษารูปแบบหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์.

สรุปรูปแบบหอระฆังสมัยอยุธยาและวิเคราะห์ประเด็นเชื่อมโยงความสัมพันธ์ขององค์ประกอบบางประการของหอระฆังอยุธยาและหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์

จากหลักฐานข้อมูลที่กล่าวมาทั้งหมด สามารถสรุปได้ว่า

1. หอระฆังเป็นอาคารเพียงประเภทเดียวในเขตพุทธสถานที่ได้รับการออกแบบโดยเน้นความสำคัญของรูปทรงที่สูงและโปร่งโล่ง โดยหอระฆังเครื่องไม้จะโปร่งกว่าหอระฆังเครื่องก่อ (พิจารณาจากภาพวาดของหมอบเกมบี้เฟอร์) คงเพื่อให้เสียงที่เกิดจากการตีระฆังนั้นดังกังวานไปได้ไกล โดยไม่มีอาคารอื่นมาขวาง²⁸ ทั้งนี้สอดคล้องกับข้อมูลในบันทึกของบาทหลวงเดอ ชัวซี (L'Abby de Choisy)²⁹ ที่ได้เขียนไว้ว่าขณะที่โดยสารเรือ ไกล่จะถึงเมืองละโว้ (ลพบุรี) สิ่งแรกที่เขาสามารถเห็นได้แต่ไกลคือ "... หอระฆังใหญ่ปิดทอง อันเป็นวัดของประเทศสยาม ..." ³⁰ ซึ่งหลักการออกแบบดังกล่าว ได้สืบทอดต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย
2. หอระฆังสมัยอยุธยาเป็นอาคารที่แสดงลักษณะอันเด่นชัดในการผสมผสานอิทธิพลของศิลปะจากต่างประเทศเข้าไว้ด้วยกันกับศิลปะไทยอย่างกลมกลืน ซึ่งยากที่จะพบรูปแบบ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

²⁸ ราชบัณฑิตยสถาน, ศิลปกรรมไทย : พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทย ภาคกลาง, 84. ; สมคิด จิระทัศนกุล, วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย, 122.

²⁹ ผู้ช่วยราชทูตฝรั่งเศส ที่เดินทางมาเจริญสัมพันธไมตรีในปี พ.ศ. 2228 ตรงกับสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช.

³⁰ สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2516), 354.

เช่นนี้ในอาคารประเภทอื่นในเขตพุทธสถาน การนำระบบโครงสร้าง “ซุ้มโค้งปลายแหลมรูปกลับบัว” มาใช้เป็นหลักในการออกแบบ ในบางแห่งก็สอดแทรกด้วยซุ้มสันโค้งกลม³¹ อันก่อให้เกิดลักษณะเด่นอันเป็นเอกลักษณ์เช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่าการออกแบบอาคารเสนาสนะประเภทนี้มิได้ถูกผูกติดกับคติทางศาสนา อันก่อให้เกิดระเบียบการสร้างอันเคร่งครัดของยุคสมัย ดังนั้นผู้สร้างจึงมีอิสระในการออกแบบ ผสมผสานให้เกิดความงามอันแปลกตาแตกต่างจากอาคารหลักของวัดเช่น อุโบสถหรือวิหาร ซึ่งยึดโยงกับกฎเกณฑ์อันเคร่งครัดกว่า อย่างไรก็ตามช่างอยุธยาอย่างคำนึงถึงความกลมกลืนกับอาคารพุทธสถานอื่น ดังจะเห็นจากส่วนยอดหรือหลังคาห่อระหงส์ที่สามารถมองเห็นได้แต่ไกลนั้น ยังคงเป็นแบบไทยอยู่นั่นเอง หลักการออกแบบอันอิสระโดยหยิบยืมรูปแบบแรงบันดาลใจมาจากศิลปะต่างชาตินี้ ได้สืบทอดและพัฒนาต่อไปในสมัยรัตนโกสินทร์

สถานภาพการศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับห่อระหงส์สมัยรัตนโกสินทร์

ในการศึกษาเรื่องรูปแบบห่อระหงส์สมัยรัตนโกสินทร์นั้น จำเป็นต้องพิจารณาผลงานค้นคว้าที่ผ่านมา อันเป็นการทบทวนความรู้และเพื่อให้เห็นพัฒนาการทางความคิดที่ต่อเนื่องกันมา จากการตรวจสอบทำให้ทราบว่า การศึกษาเรื่องห่อระหงส์นั้นกระทำความคุ้นเคยกับการศึกษาสถาปัตยกรรม โดยการค้นคว้าเมื่อปี พ.ศ.2525 ของ เนตรนภิศ นาควชิระ และคณะ³² ได้ศึกษาวิเคราะห์ในภาพรวมถึงเหตุปัจจัยแห่งความเปลี่ยนแปลงของพุทธสถาน

³¹ การใช้ซุ้มสันโค้งแหลม (Pointed Arch) และซุ้มสันโค้งกลม (Circular Arch) นี้เริ่มเป็นที่นิยมในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เดิมนักวิชาการเชื่อกันว่าน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะของประเทศยุโรป โดยเฉพาะประเทศฝรั่งเศสซึ่งมีความใกล้ชิดกับราชสำนักอยุธยา ดูรายละเอียดใน น. ณ ปากน้ำ, **หน้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา**, หน้า 87, 215-218, 310-312. ; จุมพล เพิ่มแสงสุวรรณ, “พระอุโบสถและพระวิหารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกสมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2199 – 2310).” **หน้าจั่ว** 1, 1 (มกราคม 2547) : 81 – 103. แต่จากผลการศึกษาของนักวิชาการในระยะหลังเริ่มมีความโน้มเอียงที่เชื่อว่า การก่อซุ้มโค้งโดยเฉพาะซุ้มสันโค้งแหลม (Pointed Arch) นี้ อาจได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะเปอร์เซียอีกทางหนึ่ง ดูรายละเอียดใน จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “กุหลาบเปอร์เซียในราชอุทยานสยาม : รุปรอยวัฒนธรรมอินโด-อิหร่านในศิลปกรรมไทยสมัยอยุธยา.” **ศิลปวัฒนธรรม** 26, 11 (กันยายน 2548) : 78 – 99. ; ประภัสสร โพธิ์ศรีทอง, “วัฒนธรรมเปอร์เซียในราชสำนักอยุธยา.” 1, 2 (มิถุนายน – สิงหาคม 2545) : 36-41. ; สันติ เล็กสุขุม, **ลวดลายปูนปั้นแบบอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ.2172-2310)**, 110.

³² เนตรนภิศ นาควชิระ, ปิยนารถ บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, **วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 219-222.

ในเขตกรุงเทพมหานครในแง่มุมต่างๆ ทั้งเรื่องคติความเชื่อ ความสัมพันธ์กับชุมชน รูปแบบศิลปกรรม ฯลฯ ภายใต้ช่วงเวลาอันยาวนานกว่าสองศตวรรษ โดยกล่าวถึงหอระฆังในฐานะเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของพุทธสถาน บอกรายละเอียดวัตถุประสงค์การสร้างและรูปแบบทางสถาปัตยกรรม โดยจำแนกออกเป็นหมวดหมู่ตามลักษณะรูปทรงของหลังคาหรือเครื่องบน เช่น หอระฆังทรงจตุรมุขยอดเจดีย์ หอระฆังแบบหลังคายอดเกี้ยว เป็นต้น นอกจากนี้ยังให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับยุคสมัยการสร้างไว้ด้วย

ต่อมาเป็นผลงานเรื่อง พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์³³ ซึ่งรวบรวมประวัติความเป็นมาและนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับรูปแบบพุทธศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตามลำดับเวลา เริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลปัจจุบัน ในส่วนของหอระฆังมีการขยายความในเรื่องที่เกี่ยวกับวัตถุประสงค์การสร้างและเน้นการอธิบายลักษณะของหอระฆังเครื่องไม้และเครื่องก่อ โดยมุ่งประเด็นไปที่หอระฆังที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะต่างประเทศ ได้แก่ ศิลปะจีนและศิลปะตะวันตก เริ่มนิยมสร้างสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4

ในปี พ.ศ.2537 สมคิด จิระทัศนกุล³⁴ เสนอผลงานที่รวบรวมและอธิบายความเป็นมา และองค์ประกอบต่างๆของพระอารามในประเทศไทย ได้จัดแบ่งหมวดหมู่ของหอระฆังตามรูปทรงของหลังคาและเครื่องบน รวมทั้งเพิ่มเติมข้อมูลเรื่องรูปแบบปลักย้อยอันเป็นแบบเบ็ดเตล็ดที่สร้างขึ้นใหม่หรือที่พบเห็นได้ตามวัดขนาดเล็กชานเมือง นอกจากนี้ยังได้เสนอข้อสังเกตเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของอาคารโดยระบุว่า เดิมหอระฆังน่าจะตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาสเป็นหลักต่อมาจึงเริ่มเข้ามาตั้งอยู่ในเขตพุทธาวาส

ในปีเดียวกัน ผลงานของอรุณศักดิ์ กิ่งมณี³⁵ เป็นงานค้นคว้าเกี่ยวกับหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ที่ให้ความรู้และนำเสนอรายละเอียดอย่างเป็นระบบ บอกหลักการจำแนกรูปแบบและยุคสมัยการสร้างในภาพรวม โดยพิจารณาจากหลายองค์ประกอบ เช่น ลักษณะแผนผังอาคาร รูปแบบ ตลอดจนจำนวนชั้นของตัวอาคาร นอกจากนี้ยังมีการตั้งข้อสังเกตในประเด็นของความสัมพันธ์ทางรูปแบบระหว่างหอระฆังและสถาปัตยกรรมประเภทอื่นในเขตพระอาราม เช่น ชุ่มเสมา ชุ่มประตู่วัด ที่สร้างในสมัยเดียวกัน (โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3)

³³ สงวน รอดบุญ, **พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2526), 44-45.

³⁴ สมคิด จิระทัศนกุล, **วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2537), 121-127.

³⁵ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “หอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์,” **ศิลปากร** 37 , 3 (พฤษภาคม – มิถุนายน 2537) : 3-36.

ในบทความเรื่อง ผลงานสถาปัตยกรรมแบบ Modernism ของพระพรหมพิจิตร³⁶ เป็นงานวิเคราะห์แนวความคิดในการออกแบบสถาปัตยกรรมของบรมครู พระพรหมพิจิตร ที่แม้ว่าจะใช้วัสดุสมัยใหม่ที่มีความแข็งแรง คือ คอนกรีต แต่ก็ลดความกระด้างโดยการ ประยุกต์ใช้เทคนิคการเลียนแบบเครื่องไม้ อันเป็นหลักการสำคัญที่ใช้ในงานออกแบบ อันหลากหลายของท่าน รวมถึงอาคารประเภทหอระฆังซึ่งท่านได้สร้างสรรค์ไว้จำนวนหนึ่งด้วย ซึ่งเป็นการเพิ่มเติมมิติใหม่ในทางรูปแบบของหอระฆังให้มีความแตกต่างจากที่ผ่านมาในอดีต

จากการค้นคว้าเกี่ยวกับหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ ตามที่ได้กล่าวมาทั้งหมด พบว่า มีประเด็นเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับความเป็นมาและหน้าที่ใช้สอยโดยสังเขปตลอดจนการจัดกลุ่มแบ่ง ประเภทหอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์ตามรูปทรงของหลังคาหรือตามลักษณะโดยทั่วไปของอาคาร อันเป็นการศึกษาในภาพรวมมุ่งเน้นประเด็นปลีกย่อย มิได้เน้นการศึกษาแนวความคิดในการ ออกแบบโดยละเอียดตลอดจนเน้นความสำคัญของการศึกษารูปแบบเฉพาะอันสะท้อนถึง รสนิยมแห่งยุคสมัยแต่ประการใด ด้วยเหตุนี้ความรู้ที่ได้จึงยังขาดความสมบูรณ์อยู่บ้าง อย่างไรก็ตาม ใดก็ดีจากผลการศึกษาที่ผ่านมา ก็นับว่าได้ก่อให้เกิดความรู้และเป็นการเพิ่มเติมข้อมูลของอาคาร ประเภทหอระฆังได้ดีพอสมควร.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

³⁶ สมชาติ จีงศิริอารักษ์, “ผลงานสถาปัตยกรรมแบบ Modernism ของพระพรหมพิจิตร,” หน้าจั่ว 17 (2544) : 19-29.